

В. Бурдяк

**НАЦІОНАЛІЗМ ЯК КОНФЛІКТОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА
ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

У суспільному житті України надзвичайно актуальними вбачаються проблеми, пов'язані з побудовою громадянського

суспільства. Однією з найважливіших проблем, на нашу думку, є націоналізм, адже він існує як універсальне явище, що поєднує специфічний стан свідомості етносу, соціально-психологічних орієнтацій людей, ідеології, теорії та соціальної практики. На міжнародному рівні у другій половині ХХ ст. це явище набуло значного поширення і зумовило крах світової колоніальної системи. Після розпаду СРСР у серпні 1991 р. націоналізм як один із чинників розвитку світової співдружності народів, вступив у свій черговий етап, і погляди науковців все частіше звертаються до вивчення цієї проблеми. Зауважимо, що для вітчизняних вчених сама можливість дискусії з проблем націоналізму стала можливою лише з початком демократичних змін в Україні, становлення суверенної, незалежної держави. Водночас, як і в кожного політичного явища, у націоналізму є своєрідні антиподи – інтернаціоналізм та космополітизм, що, як і перший, мають свої практичні здобутки, відданих прихильників і теоретиків.

У статті здійснено аналіз позитивних і негативних чинників впливу націоналізму, інтернаціоналізму і космополітизму на розвиток демократичних процесів і становлення громадянського суспільства в Україні. Ця проблема тісно пов'язана з сучасним періодом життєдіяльності всіх постсоціалістичних країн, які після зламу авторитарних і тоталітарних політичних систем намагаються розбудувати нові соціальні, правові, демократичні держави з вільним розвитком кожної людини та дійовим громадянським суспільством.

Після краху системи соціалізму в Центрально-Східній Європі та СРСР, для українців і всіх народів, які тривалий час перебували під державною владою могутніших сусідів, виникла гостра необхідність теоретичних досліджень генези національної свідомості та пов'язаного з нею відродження націй. Так, у спрощеному вигляді цей процес можна представити за схемою трьох послідовних фаз сучасного чеського історика М.Гроха, яку описує у своїй праці Г.Касьянов [1, с. 221-222, 297-299]. Перша фаза А розпочинається науковим зацікавленням, формуванням *національною інтелігенцією* мовного, історичного, соціально-психологічного підґрунтя національного відродження, появою досліджень насамперед у сфері гуманітарних наук, які формують образ нації, визначають основні ознаки *своєї* національної ідентичності. Для фази В, характеризується посиленням *патріотичної агітації*, а наукові праці трансформуються в ідеологічні конструкції, поширюються серед освічених верств і сприяють їх *націоналізації*, формуючи чи

пробуджуючи національну свідомість. У фазі С зростає масовий національний рух, який виникає на основі попередніх етапів, особливо посилення патріотичної агітації. Національна свідомість активно вкорінюється, створюючи передумову самовизначення народу і його подальшого функціонування як політичної чи повномасштабної нації.

Аналізуючи праці Г.Касьянова [1], С.Кульчицького [2], М.Поповича [3], М.Рябчука [4], О.Субтельного [5] та інших вчених, де досліджується історія українців, переконуємось, що за схемою М.Гроха можна виділити принаймні три цикли зародження та відновлення генези національної свідомості, а також три історичні спроби українців вибороти права на самовизначення: перша – з кінця ХУІІІ ст. до кінця 20-х рр. ХХ ст.; друга – кінець 50-х – 60-і рр.; третя – розпочалась з другої половини 80-х рр. У сучасному нашому суспільстві ідею українського націоналізму підтримує ряд молодіжних, громадських організацій та партій – Всеукраїнське об'єднання „Свобода” (О.Тягнибок) і Українська Національна Асамблея (Р.Шухевич), які брали участь у парламентській виборчій кампанії 2006 р. Їх поява в Україні цілком зрозуміла, адже націоналізм насамперед є політичною ідеологією.

Третя спроба (за М.Грохом) розпочалась в Україні як *культурницький рух*, який переріс у Народний Рух, прийняття політичних програм, що привели до проголошення незалежної Української держави у 1991 р. Вважаємо, що цей період ще не завершився, оскільки процеси усталення національної самосвідомості та консолідації української політичної нації продовжуються. Повне завершення процесу самовизначення передбачає згоду деякої частини народу та національної еліти (як наприклад, відомий Пакт Монклоа прийнятий в Іспанії у 1977 р.) на певні зусилля і жертви для досягнення мети [6, с. 123]. Водночас для цього процесу недостатньо лише юридичного проголошення суверенітету, як в Україні, коли державно-національні зміни відбуваються одночасно з соціально-економічними та політичними трансформаціями. Це підтверджує й досвід інших нових незалежних держав [6]. Безпосередній взаємозв'язок трансформаційних змін у всіх сферах життєдіяльності суспільства нівелює, наприклад, негативний вплив соціальних та економічних труднощів на процес незворотної самоідентифікації та консолідацію новонародженої політичної нації, що ми й спостерігаємо зараз в Україні. На нашу думку, натомість ріст національної самосвідомості та цілісного статусу нації позитивно

впливатиме на розвиток громадянського суспільства, розбудову демократичних політичних інститутів, економічне зростання тощо. Отже, розвиток національної свідомості опирається на певні форми націоналізму, які виступають необхідною умовою державотворчих прагнень етнічної нації, перетворення її у націю повномасштабну і, як наслідок, успішного завершення процесу її самовизначення. Це позитиви націоналізму.

Водночас варто зазначити, що такі погляди поділяє і в Україні, і в інших трансформаційних державах лише частина суспільства, а інша сприймає цю ідеологію протестно, вороже, а то й повністю відкидає, як неприйнятну для себе. Прояви міжетнічної напруги і невдоволень, які поволи жевріли і в період соціалізму, але насильно придушувалися, заганялися всередину та замовчувалися, у нових умовах демократизації стрімко розгораються під дією політиків, лідерів, представників місцевих еліт, частини інтелігенції, ЗМІ, та й самих *мас*, створюючи гострі міжетнічні конфлікти [7, с. 354-355]. Подекуди вони дійшли вже крайньої межі гостроти і переросли у тривалі збройні та криваві конфронтації, що ведуть до національної деградації і катастрофи. Кількість таких конфронтацій не лише зростає, але і погрожує паралічем життєдіяльності багатьох суспільств. О.Гуськова, розкриваючи історію югославської кризи (1990-2000), наводить факти, які надто яскраво свідчать про можливі наслідки етнічних катастроф. Вона пише, що „агресія тривала 78 днів. Економічний потенціал 19 найбільш розвинених країн світу, що брали участь у цій акції, перевищував югославський у 679 разів. Атакували всю територію Югославії. У нальотах брали участь 1200 літаків, у т.ч. 850 бойових, які здійснили з території Італії, ФРН, Великобританії, Туреччини, Франції, Угорщини та континентальної частини США, за натовськими даними 35 тис., а за російськими даними, майже 25 тис. авіавильотів. Дії авіації підтримувало військово-морське угруповання в складі трьох авіаносців, шести ударних підводних човнів, двох крейсерів, семи есмінців, 13 фрегатів... По території Югославії випущено понад 3 тис. крилатих ракет, скинуто майже 25 тис. т (за деякими даними 79 тис. т) вибухівки” [8, с. 676]. Водночас НАТО в односторонньому порядку оголосило заборону польотів цивільної авіації у повітряному просторі СРЮ, Боснії і Герцеговини, Македонії, Хорватії, порушивши принцип виняткового суверенітету держави над повітряним простором своєї території, закріплений у ст. 1 Чиказької конвенції про міжнародну цивільну авіацію [9]. Вчена вказує й на інші численні приклади порушення США і союзниками

прав людини в Югославії [8, с. 677].

Вочевидь така ситуація наводить на думку про необхідність прискіпливої уваги до пошуку умов і підстав для поширення демократичних установок і загальнолюдських цінностей як фундаменту миротворчих зусиль з подолання конфронтації на національному ґрунті.

На наш погляд, найперше в цій соціальній ситуації слід підійти до розгляду міжнаціональних конфліктів як до неминучого фактора становлення нової політичної системи в постсоціалістичних країнах, виявити засоби вкорінення нових взаємин між тими їх частинами, що спонукають до розколу, віднайти демократичні норми громадянського суспільства в сфері національних відносин. Вважаємо, що однією з цих умов виступає відмова від застарілих стереотипів у розумінні природи і значення національного й їх коректування згідно з концепціями сучасного світового досвіду.

Вимагають перегляду і старі уявлення про співвідношення національного, з одного боку, інтернаціонального та космополітичного, з іншого. Якщо національне – постійний і тривалий фактор громадського життя, то ні інтернаціональне, ні космополітичне не можна трактувати як фактори, що його замінять. Розуміння цих взаємин вимагає істотної гнучкості. Варто зважати на те, що інтернаціональне (космополітичне) існує як не менш постійний і тривалий фактор, який завжди діяв поряд і у взаємодії з національним; що існує істотна особливість цієї взаємодії, де національне виражає ті відмінності поведінки певної спільноти людей, які вказують на специфіку їх етнічних традицій і культури, а інтернаціональне – виражає те, що ідентичне в цій поведінці з поведінкою представників інших етносів і прийнятне для них усіх. Отже, друге виступає як особливий рівень чи певна сходинка розвитку першого. Виходячи з цього, слід зосереджуватись не на їх протиставленні і заміні одного іншим у перспективі, а на цілеспрямованих зусиллях зі створення умов і механізмів впровадження взаємоприйнятних досягнень різних національних культур у загальнолюдські здобутки.

Варто детальніше розглянути також проблему взаємин марксистського інтернаціоналізму та західного космополітизму з огляду їх адекватності сучасним реаліям. У марксизмі інтернаціоналізм – антипод націоналізму, його прогресивна альтернатива, яка трактується як світогляд *передового суспільного класу* – пролетаріату, жорстко пов'язується з класовим підходом. Космополітизм, протиставляючи себе націоналізму як історичну

перспективу, подібних класових обмежень не має. Такий *безкласовий інтернаціоналізм* як методологічний принцип для осмислення сучасних етнічних взаємин, на нашу думку, в деяких важливих моментах є адекватнішим, ніж *пролетарський інтернаціоналізм*. Так, він розширює соціальну базу інтернаціоналізму, не прив'язуючи його лише до певного *передового* суспільного класу, уможлиблює зростання його прихильників серед представників усіх соціальних верств і груп; дозволяє уникнути важких проблем ідентифікації конкретних націоналістичних і інтернаціональних рухів з інтересами тих або інших класів; дозволяє зрозуміти природу інтернаціоналізму й націоналізму поза обмеженим періодом *становлення і розвитку капіталістичних націй*, а водночас і за межами дихотомії *капіталізм-соціалізм*; усуває непомірний акцент у генезі і зростанні націоналізму на економічних факторах, поєднуючи їх з політичними і соціокультурними чинниками. Відкидати цілком економічні фактори неправомірно, але враховувати їх слід поряд з іншими, не менш важливими соціальними факторами й у співвідношенні з ними. Сукупність перерахованих аспектів вказує на безкласове, космополітичне трактування інтернаціоналізму як більш адекватне сучасному політичному досвіду та дозволяє представити націоналізм як досить широке соціальне явище, властиве різним соціальним системам на різних стадіях їх розвитку й зумовлене цілим спектром різних суспільних сил, факторів і обставин.

Крім того, вважаємо, що такий підхід збагатить суспільство, допоможе подолати і звичний для минулого стереотип вивчення етнічності та пов'язаного з нею націоналізму – жорсткого ідеологічного протистояння офіційного трактування інтернаціоналізму, як єдино вірного підходу до *національного питання* іншим його інтерпретаціям і долучити до наукового аналізу цієї сфери суспільства значну кількість ідей і концепцій зарубіжних вчених, класичних і сучасних, які раніше вважались ворожими та *буржуазними*.

У теоретичній спадщині ідей Г.Зіммеля правильно підмічено, що в соціальному конфлікті, який виступає основою суспільного зв'язку, саме вороги акцентують на межах спільноти і мобілізують її членів, змушуючи усвідомити свою етнічну, національну єдність, спільність інтересів і цінностей, потребу своєї тісної взаємодії. Ця теза, що допомагає розгледіти функціональну роль конфлікту як необхідного елемента етнічних відносин, орієнтує вчених на пошук чинників і умов запобігання та обмеження спалахів ворожості у міжетнічному середовищі, що час від часу виникають, досить цивілізованими і

інституціональними межами, які не дозволять їм набути руйнівних і катастрофічних форм.

Звертаючись до аспектів націоналістичної проблематики, дослідженої Е.Дюркгеймом, бачимо, що мислитель аналізує націоналізм у зв'язку з проблемою колективної свідомості і природи *механічної солідарності*. Класик підкреслював, що дія таких *механічних* причин, як кровне споріднення, спільна територія, спадкоємна релігія, спільність звичаїв і культурних традицій, спонукають появу почуття солідарності чи спільності, яке в нових умовах, хоч і послаблюється під впливом поділу праці, секуляризації й урбанізації, але ніколи не зникає цілком. Навпаки, при певних історичних обставинах, які сприяють відродженню і зміцненню сформованих колективних символів, ритуалів і ідеалів, вони здатні зростати і викликати в людей значне прагнення відчувати себе членами національних груп і еліт.

Тож, концепції Г.Зіммеля й Е.Дюркгейма вказують на хибність гіпертрофованого уявлення про переважаючу роль економічних факторів у становленні і посиленні націоналізму, допомагають виробити збалансоване і цілісне розуміння його коренів і механізмів, які спираються на комплекс стимулюючих націоналізм факторів – економічних, політичних, соціокультурних; дозволяють ширше і всебічно осмислити процеси *націоналізації* сучасної суспільної свідомості, їх відносну незалежність від наявних економічних умов і вимог; створюють навіть певне протистояння їм, що неодноразово демонструвала реальність (як, наприклад, в Україні під час *Помаранчевої революції*, у країнах Балтії з початку 90-х рр. ХХ ст.).

Досить важливі ідеї знаходимо і в дослідженнях М.Вебера про нації як природне місце збереження та розвитку специфічних культурних цінностей, зокрема фізичного типу, спільної релігії і мови, духовних традицій тощо. Для їх моделювання, за М.Вебером, недостатньо лише почуття етнічної спільності, потрібні також політичні, а часто і військові дії. Він визначає націю як етнічну спільноту, яка прагне до державотворення, оскільки лише держава може забезпечити збереження її унікальних культурних цінностей. М.Вебер ще виразніше, ніж Е.Дюркгейм, переносить розуміння природи і механізмів виникнення та розвитку націоналізму з економічних на соціокультурні фактори. Він трактує політичну і державну діяльність як засіб і спосіб реалізації та посилення впливу цих факторів, що нерідко підштовхують народи до розв'язання широкомасштабних етнічних воєн, в основі яких лежить напружена

драматична боротьба не лише і часом навіть не стільки за матеріальне, скільки за духовне багатство та розквіт. Тож ідеї класиків Заходу можуть використовуватись і в сучасних умовах, більше того, вони великою мірою перегукуються з концепціями сучасних західних вчених. Найвизначальнішим у них є розгляд націоналізму взагалі або, головним чином, поза звичними соціально-економічними рамками. Так, Дж.Брейлі, у своїй книзі „Націоналізм і держава”, поєднуючи з марксистською концепцією, вбачає в націоналізмі виняткову форму політики і використовує це поняття для визначення політичних рухів, які прагнуть до державної влади чи застосовують її в націоналістичних інтересах [10, с. 3].

З погляду означеної в статті проблеми дослідження, варто сказати про новітні концепції, характерні для праць Е.Сміта і Е.Геллнера, які мають широкий вплив та популярність на Заході. Визначаючи суть націоналізму як прагнення досягти і підтримати автономію, єдність і ідентичність соціальної групи, члени якої намагаються перетворити її в *націю*, Е.Сміт пропонує шукати основну причину його відродження в розвинених країнах другої половини ХХ ст. не стільки в економічній чи технічній, скільки в політичній, соціальній і культурній змінах. Він розглядає теорію націоналізму, яка повинна пояснити сучасні етнічні відносини і конфлікти, як політичну теорію, що ґрунтується на ідеї культурної єдності етносу [11].

Подібну, але більш виважену позицію займає Е.Геллнер, який розглядає сучасний націоналізм як вияв нових форм соціальної організації, заснованих на прагненні народів до високорозвиненої культури, поставленої під контроль і захист держави. На думку вченого, специфіка нових форм зумовлена насамперед тим, що орієнтиром самовизначення сучасної людини стає не її соціальний стан, матеріальний добробут і статус, а прилучення до певної культури, чітко усвідомленої як та життєво необхідне середовище, в якій індивіди лише й можуть існувати та діяти. Прагнення захистити цю культуру і сформовану на її основі духовну єдність за допомогою держави, інших соціальних інститутів складає основне підґрунтя і мотиваційну основу сучасного націоналізму. Вказана мотивація настільки поширена і визнана, що не залишає сподівань на подолання націоналістичних настроїв, а лише – на ослаблення етнічних конфліктів і надання процесу їх врегулювання більш спокійної і цивілізованої, менш хворобливої форми [12].

Попри безперечну значущість такого підходу, слід зауважити, що визначення націоналізму через прагнення захистити культуру і

духовну єдність етносу недостатньо чітко характеризує його вихідну детермінанту, а тому виникає враження, що нею виступає саме духовне відокремлення етносу і зосередження на власній культурній специфіці та цінностях, які є складовими його самовизначення. Однак, реальний націоналізм виражає значно складніші взаємини між етносами, за яких запити одного етносу щодо відтворення і зміцнення своїх культурних традицій та цінностей набувають форми експансії, прагнення нав'язати їх іншому етносу, які той сприймає як обмеження його власної етнокультурної специфіки і вимагає свого захисту.

Аналіз свідчить, що міжетнічний конфлікт завжди започатковують саме глибокі переживання і чітко усвідомлені утиски щодо статусу та гідності, які відчуває та чи інша етнічна спільнота, і які спонукають її активні сили до знищення перешкод етнокультурного самовизначення. Зазвичай у сформованих при соціалізму умовах, що досить живучі й нині, на націоналістичні наміри одного етносу інший відповідає не боротьбою за відновлення справедливості, не національно-визвольним рухом, а такими ж націоналістичними намірами та діями. Зрештою відбувається не приглушення націоналізму, не відновлення міжнаціональної гармонії і взаємоповаги націй, а активізація націоналістичних прагнень, поглиблення національної ворожнечі і ворожості. Подібний характер мали, наприклад, міжетнічні прояви в Латвії й Естонії, де представники корінної нації – лідери політичної й економічної влади, ніби всупереч колишнім тоталітарним і шовіністичним устремлінням союзного центру, що виступав від імені російського народу як *старшого брата* всіх інших етнічних спільнот СРСР, прагнуть *поставити на місце* російськомовне населення, позбавивши його основних прав громадянина і власника, утискаючи можливість його нормальної життєдіяльності [6, с. 211-212]. Подібний приклад можна навести і щодо подій літа-зими 2006-2007 рр. В Криму, де татари піднялись на захист своїх культових святинь проти росіян і українців, які давно розмістили на цій території торговельні ряди. Важко не помітити, що наполегливість і послідовність подібних проявів може стати *сумним жартом*, спровокувати некерований вибух національних емоцій, викликати непередбачені руйнівні наслідки, катастрофічні для обох сторін.

Детонатор етнічних зіткнень лежить у сфері повсякденної етнопсихології і пов'язаний з дією базового соціально-психологічного механізму людської свідомості – формування і вкорінення у психіці представників тієї чи іншої соціальної спільноти протиставлення *ми*

– вони, тобто усвідомлення себе як якоїсь певної групи ми шляхом протиставлення іншій групі – вони. Основу антитези ми – вони становить одна чи кілька яскраво виражених зовнішніх ознак, характерних для них на відміну від нас (інша зовнішність, риси обличчя, темперамент), або сукупність соціокультурних і релігійних ознак (інша мова, звичаї, культура, релігійні свята, обряди тощо), чи відмінність способу життя, укладу економіки. У звичайній, природній ситуації шляхом протиставлення ми – вони відбувається розвиток національної самосвідомості. Але якщо виникає ситуація загрози, дестабілізації, то розвиток національної самосвідомості може піти шляхом власної *абсолютизації* і *надцінності* [7, с. 346-347]. У цій ситуації чітко видно феномен націоналізму – гіпертрофований, спотворений нетерпимістю, хибний вираз національного почуття, оснований на природному усвідомленні належності окремих людей і спільнот до однієї нації.

Форми націоналізму можуть бути різними. Це може бути шовінізм – зарозуміле ставлення однієї, *великої* нації щодо іншої, *малої*, що ставить останню в принижене становище і цим створює підґрунтя для презирливого ставлення до її представників. Але це може бути і націоналізм однієї *великої* нації до іншої чи однієї *малої* нації стосовно іншої, рівної з нею, коли домагання і тиск на націю переходять певну допустиму межу, руйнуючи гармонію в її взаєминах з іншими націями, який сприймається ними як порушення їх прав і можливостей життєзабезпечення.

При розгляді націоналізму слід відійти від певних стереотипів: уявлення про минулий характер почуття етнічної ознаки і зростання на його ґрунті націоналізму, про їх обмеженість вузькими історичними рамками певної епохи, з одного боку, і певним рівнем чи стадією суспільного розвитку, – з іншого. Ці уявлення властиві як марксистській, так і західній (хоча і не всій) традиції, що зумовлюють націоналізм формуванням нації як продукту буржуазного розвитку. Вони вказують на його минулий характер. Але при цьому перша з них пов'язує його зникнення з перспективою поглиблення і розширення *пролетарського інтернаціоналізму*, з класовим фактором, що припускає *класову боротьбу* і насильство у формі *диктатури пролетаріату*, а друга – зі зростанням *космополітизму* як почуття прилучення людини до всього людського роду, а не до будь-якого специфічного його утворення.

Світовий досвід підтверджує, що від націоналізму не врятовані ні традиційні суспільства, ні ті, які модернізуються, ні ті, що були

соціалістичними, ні сучасні високорозвинені демократичні держави. Зазвичай міжетнічна напруга і конфлікти постійно спалахують то в одному, то в іншому регіоні світу з різноманітними етнічними традиціями і рівнем цивілізованості (наприклад, у країнах Азії, Африки, колишніх Югославії і СРСР, періодичні виступи організації басків „ЕТА” в Іспанії, рух франкомовного населення Квебеку в Канаді, конфлікти між фламандським і франкомовним населенням Бельгії, війни проти тероризму США та Росії, війна між Ізраїлем і Ліваном тощо). І їх не вдається нейтралізувати повністю, а лише пригасити і згладити на якийсь час. Вони можуть мати форму гострих зіткнень, аж до застосування збройної сили, а можуть протікати спокійніше, з підключенням відповідних інституцій – парламентів, суспільних рухів, міжнародних комісій тощо і переговорного процесу. Водночас їх постійне відтворення свідчить, що націоналізм – історично тривалий фактор.

Отже, націоналізм є певним функціональним елементом суперечливого історичного процесу підтримки гармонійності у взаєминах націй, етносів, що вимагає постійного уважного контролю і належного впливу. У конфліктній ситуації, за соціальної нестабільності, якогось переділу, загрози тощо національні почуття можуть зісковзнути на спотворений механізм протиставлення *ми – вони*, коли вступає в силу феномен *дегуманізації* етнічних ворогів – їм відмовляють у правах і гідності, вважають *негідниками*, виявляють до них немислиму з погляду нормальної обстановки жорстокість. І найголовніше – реанімується принцип *крайнього*, коли причину всіх бід і невдач шукають не в об’єктивних обставинах, а в чужинцях і сусідах, що живуть поруч. Розвивається високий ступінь нетерпимості до їх звичаїв, потреб і вимог.

З погляду політології націоналізм – це особлива концепція світу, коли різні етноси як суперники борються за виживання, за досягнення провідного статусу, різних благ, тобто акцентується фактор ворожнечі щодо інших етносів. Націоналізм, таким чином, вносить у міжнаціональні відносини такий елемент протиставлення і конфронтації, що не лише породжує міжетнічні конфлікти, але і зберігає небезпеку гострих національних криз і катастроф. Саме тому він являє для політологічних досліджень першорядний інтерес як предмету аналізу, концептуалізації, прогнозування і практичного врегулювання.

Розробляючи й обґрунтовуючи заходи такого врегулювання, необхідно враховувати дві важливих обставини: насамперед

подолання націоналістичних проявів слід базувати не на відмові від національних особливостей – елементі соціального життя, що донедавна практикувала тоталітарна ідеологія, оскільки це лише посилює націоналізм. Його слід долати шляхом надання національним домаганням і прагненням рис, прийнятних для всієї людської спільноти, для всіх складових її етнічних спільнот і в такому сенсі інтернаціональних (космополітичних). Адже в цьому випадку дані прагнення і домагання, залишаючись зумовленими національними особливостями і конкретними обставинами життя етносу, одночасно отримують загальне визнання і розуміння, тобто набувають загальнолюдського і демократичного характеру. Далі подолання спричинених дією націоналізму напруги і конфронтації ніколи не носить остаточного характеру, а завжди обмежене певними історичними обставинами і певним історичним періодом, за межами яких знову можуть виникнути і посилитись націоналістичні тенденції, які знову вимагатимуть свого подолання в інтересах гармонізації міжетнічних відносин.

1. Касьянова Г. Теорії націй та націоналізму. – Київ, 1999.
2. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – Київ, 1989.
3. Попович М. Нариси історії України. – Київ, 2001.
4. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. – Київ, 2000.
5. Субтельний О. Україна: Історія. – Київ, 1991.
6. Бурдяк В.І., Ротар Н.Ю. Політична культура країн Європи у контексті інтеграційних процесів. Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 328 с.
7. Бурдяк В.І. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 520с.
8. Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990-2000). – М.: Русское право/Русский Национальный Фонд, 2001. – 720 с.
9. Документ ООН. S/1999/344.
10. Breully J. Nationalism and State. – Manchester, 1982.
11. Smith A. Nationalism in the Twentieth Century. – Oxford; Smith A. The Ethnic Origins of Nations. – Oxford, 1986.
12. Геллнер Э. Нации и национализм. – М, 1991.